

भारतीय ज्ञानप्रणालीमध्ये दिव्यांग व्यक्तींबाबत दृष्टिकोन, त्यांच्या कल्याणात भारतीय संविधानाच्या तरतुदी आणि व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका

डॉ. सुहास उत्तमराव वाघमारे

महात्मा ज्योतिबा फुले कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, यवतमाळ

Suhas.pusad@gmail.com

सारांश :

या शोध निबंधात भारतीय ज्ञानप्रणाली, भारतीय संविधान आणि समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका - या तिन्हीच्या मदतीने दिव्यांग व्यक्तींचे कल्याण कसे एकत्रित साधता येईल, याचे स्पष्टीकरण दिले आहे. प्राचीन भारतीय विचारांमध्ये शारीरिक व्यंगापेक्षा व्यक्तीच्या आत्मिक सामर्थ्याला जास्त महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे दिव्यांग व्यक्तींच्या प्रतिष्ठेला व व्यक्तिमत्त्वाला आदर देण्याची परंपरा भारतीय ज्ञानात दिसते. मात्र, कर्मसिद्धांताशी जोडलेले गैरसमज आणि सामाजिक कलंक आजही दिव्यांग व्यक्तींना अनेक अडचणी निर्माण करतात. भारतीय संविधानातील कलमे - १४ (समानता), २१ (सन्मानपूर्वक जीवन) आणि ४१ (सामाजिक सुरक्षा) - दिव्यांग नागरिकांना समान हक्क आणि संरक्षण देतात. तसेच सर्वोच्च न्यायालयाने 'वाजवी समायोजन' न देणे हे भेदभाव मानले आहे. या पार्श्वभूमीवर समाजकार्यकर्ता हा हक्क-आधारित दृष्टिकोनातून काम करणारा परिवर्तनकारी घटक मानला जातो. तो व्यक्तींना समुपदेशन, शिष्यवृत्ती व सहाय्य योजनांशी जोडणे, तसेच 'सुगम्य भारत अभियान'सारख्या धोरणांसाठी वकिली करणे असे बहुआयामी काम करतो. एकूणच, भारतीय ज्ञान, संविधानिक तरतुदी आणि समाजकार्य - या तीन घटकांचा योग्य समन्वय दिव्यांग व्यक्तींच्या जीवनात स्वायत्तता, सामाजिक समावेश आणि समान संधी निर्माण करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

बीज शब्द : भारतीय ज्ञानप्रणाली, दिव्यांग कल्याण, भारतीय संविधान, समाजकार्यकर्ता, समायोजन, दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क अधिनियम - २०१६, आत्मिक प्रतिष्ठा, सामाजिक कलंक, सुगम्यता.

प्रस्तावना :

भारतीय समाज हा विविधतेने नटलेला समाज आहे. या विविधतेमध्ये दिव्यांग व्यक्ती हा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. प्राचीन भारतीय ज्ञानप्रणालीपासून ते आधुनिक भारतीय संविधानापर्यंत दिव्यांग व्यक्तींविषयीची दृष्टी, त्यांच्याबाबतची समज आणि कल्याणासाठीचे प्रयत्न सातत्याने विकसित होत गेले आहेत. आजच्या समाजात दिव्यांगता ही केवळ वैद्यकीय समस्या नसून सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि मानवाधिकारांचा मुद्दा म्हणून पाहिली जाते. त्यामुळे दिव्यांग व्यक्तींच्या सर्वांगीण विकासासाठी भारतीय ज्ञानसंपदा, संविधानिक तरतुदी आणि समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका या तिन्ही बाबी अत्यंत महत्त्वाच्या ठरतात.

भारतासारख्या विकसनशील देशात दिव्यांग व्यक्तींच्या समावेशनाचे धोरण हे केवळ सामाजिक दायित्व नसून मानवाधिकार आणि आर्थिक विकासाचा मूलभूत आधार आहे. स्वातंत्र्यानंतर, भारताने दिव्यांग कल्याणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कल्याणकारी (Welfare-based) प्रतिमानाकडून हक्क-आधारित (Rights-based) प्रतिमानाकडे वळवला आहे. हा वैचारिक बदल १९९५ च्या अपंगत्व कायद्याच्या (Persons with Disabilities Act, 1995) जागी २०१६ मध्ये दिव्यांग व्यक्ती हक्क अधिनियम (Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 - RPwD Act, 2016) लागू झाल्याने स्पष्टपणे दिसून येतो. या नव्या कायद्याने अपंगत्वाचे २१ प्रकार समाविष्ट केले असून, तो अपंगत्व हे सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय अडथळांचे परिणाम म्हणून पाहते.

जनगणना २०११ नुसार, भारतात २६.८ दशलक्ष दिव्यांग व्यक्ती आहेत, जे देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या २.२१% आहेत. या लोकसंख्येपैकी एक महत्त्वपूर्ण भाग (६९%) ग्रामीण भारतात राहतो, तर केवळ ३१% लोक शहरी भागात राहतात. ही आकडेवारी स्पष्ट करते की धोरणांची अंमलबजावणी आणि सेवा वितरणामध्ये ग्रामीण भागावर अधिक लक्ष केंद्रित करण्याची निकड आहे. RPwD Act, 2016 सारखी मजबूत कायदेशीर चौकट उपलब्ध असतानाही, दिव्यांग व्यक्तींना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि संस्थात्मक स्तरावर मोठ्या प्रमाणावर आव्हाने आणि अडथळांचा सामना करावा लागतो. कायदेशीर तरतुदी आणि त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी यातील अंतर भरून काढण्यासाठी, तसेच दिव्यांग व्यक्तींना त्यांच्या हक्कांचा पूर्ण उपभोग घेता यावा यासाठी व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.

उद्देश :

- १) भारतीय ज्ञानप्रणालीमध्ये दिव्यांग व्यक्तींबाबतचा दृष्टिकोन अभ्यासणे.
- २) भारतीय संविधानातील तरतुदींच्या आधारे, दिव्यांग व्यक्ती अधिकार अधिनियम, २०१६ अंतर्गत समावेशन आणि हक्क-आधारित चौकटीच्या अंमलबजावणीतील प्रमुख आव्हानांचे सखोल विश्लेषण करणे.
- ३) दिव्यांग व्यक्तींच्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक कल्याणासाठी सरकारी योजना आणि कायद्यांचे नागरिक-केंद्रित उपक्रमांमध्ये रूपांतरित करण्यासाठी व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्यांच्या बहुआयामी आणि धोरणात्मक भूमिकांचे परीक्षण करणे.

संकल्पनात्मक चौकट आणि पद्धती :

हक्क-आधारित प्रतिमान (The Rights-Based Model)

भारतातील दिव्यांग व्यक्तींच्या कल्याणासंबंधीचा दृष्टिकोन ऐतिहासिकदृष्ट्या 'दया आणि धर्मादाय' या संकल्पनांकडून 'समान हक्क' (Equal Rights) असलेल्या नागरिकांच्या भूमिकेकडे विकसित झाला आहे. हा वैचारिक

प्रवास अत्यंत महत्वाचा असून, तो दिव्यांग व्यक्तींना केवळ सामाजिक मदतीचे लाभार्थी न मानता, त्यांना समाजातील सक्रिय, योगदान देणारे सदस्य म्हणून पाहण्याची आवश्यकता दर्शवितो. पूर्वी, अनेक गैरसमजुतींमुळे दिव्यांग व्यक्तींना असहाय किंवा कुटुंबावरचे ओझे मानले जाई, ज्यामुळे त्यांच्या क्षमता आणि योगदानाकडे दुर्लक्ष होत होते.

दिव्यांग व्यक्तींच्या कल्याणाचे विश्लेषण हक्क-आधारित प्रतिमानावर आधारित आहे. RPwD Act, 2016 हे आंतरराष्ट्रीय संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अधिवेशनाच्या (UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 2006) तत्वांचे पालन करते. हा कायदा अपंगत्वाचे कारण व्यक्तींच्या कमतरतेत न पाहता, समाज आणि प्रणालीतील अडथळ्यांमध्ये पाहतो. या कायद्याचे कलम ३ हे मूळ मोठेपण, वैयक्तिक स्वायत्तता, निवडीचे स्वातंत्र्य आणि भेदभावाचा अभाव या मूलभूत तत्वांवर आधारित आहे.

२०१६ चा कायदा 'भेदभाव न करणे' (Non-discrimination) आणि 'संधी समानता' (Equality of Opportunity) सुनिश्चित करून राज्यावर केवळ सवलती देण्याची नव्हे, तर न्याय प्रदान करण्याची जबाबदारी निश्चित करतो. त्यामुळे, RPwD Act, 2016 च्या अंमलबजावणीचे मूल्यांकन करताना, कल्याणकारी दृष्टिकोन (Charity Model) पूर्णपणे नाकारून, दिव्यांगव्यक्तींचे हक्क त्यांना किती प्रमाणात प्रत्यक्षात मिळालेले आहेत, हे तपासणे आवश्यक ठरते.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम तथ्य स्रोतांचे सखोल गुणात्मक पुनरावलोकन आणि संश्लेषण करण्यात आले आहे. यात सरकारी धोरणे, जनगणना आकडेवारी, कायदेविषयक दस्तऐवज, तसेच दिव्यांग कल्याण आणि समाजकार्याच्या क्षेत्रातील तज्ञ संशोधन अहवाल यांचा समावेश आहे. या विश्लेषणाद्वारे RPwD Act, 2016 च्या अंमलबजावणीतील आव्हाने आणि व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्यांच्या हस्तक्षेपाच्या संधी समजून घेण्यात आल्या आहेत.

भारतीय ज्ञानप्रणालीतील दिव्यांग व्यक्तींबाबतचा दृष्टिकोन :

भारतीय ज्ञानपरंपरा - वेद, उपनिषद, पुराणे, महाभारत, रामायण, बौद्ध - जैन साहित्य, आयुर्वेद आणि नाट्यशास्त्र यामध्ये मानवी जीवनाच्या विविध पैलूंचा विचार आढळतो. दिव्यांग व्यक्तींबाबत भारतीय दृष्टिकोन अत्यंत व्यापक, संवेदनशील आणि मानवी मूल्यांवर आधारित होता. भारतीय तत्त्वज्ञानातील समावेशकता अद्वैत वेदांतापासून ते भक्ती चळवळीपर्यंत शरीर हे क्षणभंगुर असून आत्मा सर्वव्यापी आहे, असा विचार मांडला आहे. त्यामुळे दिव्यांग व्यक्तींना समाजात सन्मानाचे स्थान देण्याची प्रेरणा भारतीय विचारसरणीत आढळते.

दिव्यांग व्यक्तींच्या कल्याणाचे घटनात्मक आणि कायदेशीर आधार

भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वे :

भारतीय संविधानाने दिव्यांग व्यक्तींसाठी कल्याणकारी धोरणांचा पाया घातला आहे, विशेषतः राज्य धोरणाचे मार्गदर्शक तत्त्वे मध्ये.

- **कलम ४१ (कामाचा, शिक्षणाचा, सार्वजनिक मदतीचा हक्क):** हे कलम राज्याला बेकारी, वृद्धावस्था, आजारपण किंवा 'इतर अपंगत्व' (Disability) असलेल्या नागरिकांना कामाचा, शिक्षणाचा आणि सार्वजनिक मदतीचा हक्क सुरक्षित करण्याची तरतूद करणे बंधनकारक करते. RPwD Act, 2016 मध्ये शिक्षणाचा आणि रोजगाराचा समावेश करण्यासाठी हे कलम मूलभूत प्रेरणास्रोत ठरते.
- **कलम ४६ (दुर्बळ घटकांचे संरक्षण):** हे कलम राज्याला दुर्बळ घटकांचे, विशेषतः अनुसूचित जाती (SCs), अनुसूचित जमाती (STs) आणि इतर दुर्बळ घटकांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक हित जपण्याची आणि त्यांना सामाजिक अन्याय आणि शोषणापासून वाचवण्याची तरतूद करण्याची आज्ञा देते. RPwD Act, 2016 च्या धोरणामध्ये दिव्यांग व्यक्तींना सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या दृष्टिकोनातून समाविष्ट केले जाते, ज्यामुळे RPwD Act, 2016 सारखे कायदे तयार करण्यासाठी हे मार्गदर्शक तत्त्वे मूलभूत नैतिक आणि कायदेशीर आधार प्रदान करतात.

दिव्यांग व्यक्ती अधिकार अधिनियम, २०१६ (RPwD Act, 2016)

RPwD Act, 2016 हा दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांना कायदेशीर मान्यता देणारा आणि त्यांच्यासाठी विशिष्ट संरक्षणाची मागणी करणारा एक महत्त्वपूर्ण कायदा आहे.

समानता आणि भेदभावरहित

या कायद्याच्या कलम ३ मध्ये स्पष्टपणे नमूद केले आहे की दिव्यांगत्वाच्या कारणास्तव कोणाशीही भेदभाव केला जाऊ नये. तसेच व्यक्तींना केवळ दिव्यांगत्वाच्या आधारावर त्यांच्या व्यक्तिगत स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवू नये.

रोजगार हक्क आणि शैक्षणिक समावेशन

RPwD Act, 2016 अंतर्गत रोजगाराच्या अधिकारांना महत्त्व देण्यात आले आहे. कायदानुसार, शासकीय नोकऱ्यांमध्ये एकूण रिक्त पदांपैकी किमान ४% जागा दिव्यांग व्यक्तींसाठी राखीव ठेवणे अनिवार्य आहे. याव्यतिरिक्त, खासगी नियोक्त्यांनी (Private Employers) दिव्यांग व्यक्तींना रोजगार देण्यासाठी प्रोत्साहन योजनांची तरतूद केली आहे.

शिक्षणाच्या क्षेत्रात, RPwD Act, 2016 कायद्याचे कलम १७ सर्व दिव्यांग मुलांना शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत त्यांच्या सहभागाचे, प्रगतीचे निरीक्षण करणे, त्यांना वाहतूक सुविधा पुरवणे आणि विशिष्ट शिक्षण अक्षमता (Specific Learning Disabilities) लवकर ओळखण्यासाठी योग्य शैक्षणिक उपाययोजना (pedagogical measures) करण्याची गरज स्पष्ट करते.

महिला आणि मुलांचे विशेष हक्क

हा कायदा दिव्यांग महिला आणि मुलांच्या हक्कांसाठी विशेष तरतुदी करतो. शासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांना हे सुनिश्चित करावे लागते की दिव्यांग महिला आणि मुलांना इतरांप्रमाणे समान हक्क उपभोगता येतील. दिव्यांग मुले त्यांच्यावर परिणाम करणाऱ्या सर्व बाबींवर इतरांसारख्या समान आधारावर मुक्तपणे त्यांचे मत व्यक्त करू शकतील याची खात्री करणे, तसेच त्यांना आवश्यक तो आधार पुरवणे देखील शासनाची जबाबदारी आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या २०१८ च्या धोरणात दिव्यांग महिलांच्या संरक्षणावर विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे, ज्यात प्रसूतीपूर्व आणि प्रसूतीनंतर अतिरिक्त रजा आणि कामाच्या ठिकाणी अत्याचार, हिंसा किंवा छळापासून संरक्षण मिळवण्याच्या उपाययोजनांचा समावेश आहे.

दिव्यांग व्यक्तींसमोरील बहुआयामी आव्हाने:

RPwD Act, 2016 लागू होऊन अनेक वर्षे झाली असली तरी, दिव्यांग व्यक्तींना त्यांच्या हक्कांचा उपभोग घेताना अनेक संस्थात्मक, सामाजिक आणि आर्थिक अडथळे येतात.

संस्थात्मक आणि धोरणात्मक आव्हाने

अंमलबजावणीतील त्रुटी आणि संस्थात्मक अडथळे

RPwD Act, 2016 मध्ये प्रगतीशील तरतुदी असूनही, प्रभावी अंमलबजावणीमध्ये मोठे अंतर (Implementation Gaps) दिसून येते. या अंमलबजावणीतील त्रुटींना मुख्यत्वे पायाभूत मर्यादा (Infrastructural limitations), प्रशासकीय अकार्यक्षमता (Bureaucratic inefficiencies), आणि समाजात खोलवर रुजलेले जुनाट सामाजिक दृष्टिकोन कारणीभूत आहेत. प्रशासकीय पातळीवर RPwD Act, 2016 हक्क-आधारित असला तरी, अनेक शासकीय विभागांमध्ये अजूनही जुनाट कल्याणकारी/दात्याचा (Charity/Welfare) दृष्टिकोन प्रभावी आहे. या दृष्टिकोनामुळे, दिव्यांग व्यक्तींना त्यांचे कायदेशीर हक्क म्हणून जे मिळायला हवे, ते अनेकदा सरकारी 'लाभ' (Benefit) म्हणून प्रस्तुत केले जाते, ज्यामुळे लाभार्थ्याला प्रणालीसमोर विनंती करावी लागते. हक्कांचे रूपांतर 'लाभां'मध्ये होणे, हे कायद्याच्या मूलभूत तत्वांनाच धक्का पोहोचवते आणि 'प्रवेश' (Access) व 'समावेश' (Inclusion) साध्य करण्यातील सर्वात मोठा अडथळा ठरतो.

संसाधनांचे विभाजन आणि समन्वयाचा अभाव

काही कायदेशीर तरतुदींमध्ये संसाधनांचे विभाजन दिसून येते. उदाहरणार्थ, RPwD Act, 2016 मध्ये कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी विशेष न्यायालये आणि विशेष सरकारी वकील नेमण्याची चर्चा आहे. त्याचप्रमाणे, मानसिक आरोग्य कायदांमध्ये (Mental Health Care Act, 2017) देखील मानसिक आरोग्य पुनरावलोकन मंडळे (Review Boards) स्थापन करण्याची तरतूद आहे. दोन्ही कायदांतील तरतुदींचा उद्देश अंमलबजावणी आणि न्याय प्रदान करणे हा असला तरी, संसाधनांच्या प्रभावी वापरासाठी दोन्ही कायदांमध्ये समन्वय साधणे आणि समान संसाधने सामायिक करणे (Resource Sharing) आवश्यक आहे.

न्यायिक हस्तक्षेपाची सातत्यपूर्ण गरज

कायद्याचे प्रभावी पालन करण्यासाठी प्रशासकीय इच्छाशक्तीचा अभाव हे एक मोठे संस्थात्मक आव्हान आहे. उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये RPwD Act, 2016 च्या कलम ३२ नुसार दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी ५% जागा आरक्षित ठेवण्याची स्पष्ट कायदेशीर तरतूद आहे. असे असतानाही, शिक्षण संस्थांना या तरतुदींचे पालन करण्यास वेळोवेळी न्यायालयांना आदेश द्यावे लागतात. यावरून स्पष्ट होते की, शैक्षणिक समावेशनासाठी संस्था स्वतःहून तयार नाहीत आणि हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी सतत न्यायिक देखरेखीची आवश्यकता आहे.

सामाजिक आणि मानसिक आव्हाने

दिव्यांग व्यक्तींना समाजात सातत्याने भेदभाव आणि अमानवीय वागणुकीला तोंड द्यावे लागते. महाराष्ट्र शासनाच्या २०१८ च्या धोरणाने दिव्यांग व्यक्तींना क्रूरता, अमानवीय आणि अपमानास्पद वागणूक यापासून संरक्षण मिळवण्याच्या उपाययोजनांचा समावेश करण्याची आवश्यकता अधोरेखित केली आहे.

सर्वात गंभीर बाब म्हणजे, दिव्यांग महिला आणि मुलांचे संरक्षण. धोरणानुसार, राज्य शासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी दिव्यांग महिला व बालकांचे छळ, दुर्लक्ष, गैरवर्तन, मानसिक छळ आणि लैंगिक अत्याचार यापासून संरक्षण करण्यासाठी उपाययोजना कराव्यात आणि पोलिस स्टेशनमध्ये अशा तक्रारींची प्राधान्याने दखल घेण्यासाठी प्रयत्नशील राहावे.

एका अभ्यासानुसार, PwD लोकांचे कल्याण त्यांच्या सेवा प्रवेशाशी आणि सामाजिक सांबंदाच्या जाळ्याशी थेट जोडलेले आहे. ज्या व्यक्तींना सेवा मिळण्यास अडचण येते, त्यापैकी ५५% लोकांचे सामाजिक सांबंदाचे जाळे (Social Networks) मर्यादित असते. सामाजिक सांबंदाचे जाळे खुपच मर्यादीत असल्यास अभाव थेट मानसिक आरोग्यावर आणि एकूणच जीवनमानावर नकारात्मक परिणाम करतो, कारण सामाजिक सांबंदाचे जाळे आर्थिक मदतीपेक्षा अधिक महत्त्वाचे ठरते. ते आवश्यक मनो-सामाजिक-आर्थिक संसाधने उपलब्ध करण्यास मदत करते.

शैक्षणिक आणि आर्थिक आव्हाने

शैक्षणिक गळती आणि असुरक्षितता

विशेषतः ग्रामीण भागातील दिव्यांग बालकांना शैक्षणिक प्रवाहात टिकवून ठेवण्यात मोठा संघर्ष करावा लागतो. रोजगाराची अनिश्चितता, सामाजिक असुरक्षितता आणि पालकांच्या मनातील भीती यामुळे बालमजुरी आणि बालविवाह वाढतात, ज्याचा सर्वाधिक फटका दिव्यांग बालकांना बसतो. १००% बालकांना शाळेच्या प्रवाहात दाखल करून

त्यांच्या सर्व हक्कांची पूर्तता करणे हे राज्याचे सर्वोच्च प्राधान्य असले पाहिजे. यासाठी महाराष्ट्र शासनाने १८ वर्षांपर्यंतच्या दिव्यांग बालकांचा 'मिशन झिरो ड्रॉपआऊट' मोहिमेत समावेश केला आहे.

रोजगाराची गुणवत्ता आणि मूल्यांकनातील त्रुटी

सरकारी नोकऱ्यांमध्ये ४% आरक्षण असूनही, प्रत्यक्ष रोजगारातील गुणवत्ता आणि मूल्यांकन पद्धतींमध्ये त्रुटी आढळतात. अनेकदा 'कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन' (Suitability Assessment) केवळ वैद्यकीय प्रमाणपत्रावर आधारित असते. कर्नाटक उच्च न्यायालयाने हे स्पष्ट केले आहे की, PwD उमेदवाराचे मूल्यांकन केवळ वैद्यकीय प्रमाणपत्रावर नव्हे, तर त्याच्या कार्यात्मक मूल्यांकनावर (Functional Assessment) आधारित असावे. हे धोरणात्मक मार्गदर्शन दर्शवते की, नोकरीमध्ये प्रवेश सुलभ करण्यासाठी प्रशासकीय प्रक्रियांना PwD च्या वास्तविक क्षमता आणि गरजेनुसार बदलावे लागेल.

आर्थिक असमानता आणि ग्रामीण-शहरी दरी

भारतातील सध्याचे दिव्यांग पेन्शन आणि सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम (उदा. MGNREGA मध्ये समावेश) उत्पन्न सुरक्षा प्रदान करण्यात किंवा अपंगत्वामुळे येणाऱ्या अतिरिक्त खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी पुरेसे प्रभावी नाहीत.

या आर्थिक आव्हानांमध्ये, शहरी आणि ग्रामीण भागातील सेवांच्या प्रवेशात मोठी दरी दिसून येते. ६९% दिव्यांग व्यक्ती ग्रामीण भागात राहत असताना, सर्वाधिक लक्षणीय आणि मोठी आर्थिक सहाय्य योजना (उदा. 'धर्मवीर आनंद दिघे दिव्यांग अर्थसहाय्य' योजना - ज्यात ४०% अपंगत्व असलेल्यांना वार्षिक रु. १२,००० आणि ८०% पेक्षा जास्त अपंगत्व असलेल्यांना वार्षिक रु. ३६,००० चे अर्थसहाय्य दिले जाते) बृहन्मुंबई महानगरपालिका कार्यक्षेत्रात राबवली जाते. त्याचप्रमाणे, उच्च शिक्षण आणि व्यवसाय प्रशिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती योजना नाशिक महानगरपालिका क्षेत्रात (कमाल रु. ५०,००० पर्यंत) लागू आहेत. यावरून स्पष्ट होते की, विकसित शहरी प्रशासनांमध्ये कल्याणकारी उपाय अधिक प्रभावीपणे आणि मोठ्या रकमेत लागू केले जातात, ज्यामुळे ग्रामीण आणि शहरी दिव्यांग व्यक्तींच्या सेवेच्या प्रवेशात मोठी दरी निर्माण होते. ही दरी भरून काढण्यासाठी ५% जिल्हा कल्याण निधी आणि MSHFDC सारख्या राज्यस्तरीय योजनांना ग्रामीण स्तरावर अधिक बळकटी देणे आवश्यक आहे.

दिव्यांग व्यक्तींसमोरील प्रमुख आव्हाने आणि कायदेशीर चौकट

आव्हानाचे स्वरूप (Challenge Category)	समस्येचे विवरण (Description of the Problem)	संबंधित पुरावे/परिणाम (Relevant Evidence/Impact)
धोरणात्मक/प्रशासकीय	हक्क-आधारित कायद्याची कल्याण-आधारित अंमलबजावणी; संसाधनांचे विभाजन.	RPwD Act अंमलबजावणीत पायाभूत मर्यादा, नोकरशाहीची अकार्यक्षमता. MHCA 2017 आणि RPwD Act, 2016 मधील दुहेरी तरतुदी.
सामाजिक/संरक्षणात्मक	सामाजिक भेदभाव, हिंसा आणि अमानवीय वागणूक.	विशेषतः दिव्यांग महिला व बालकांचे छळ, दुर्लक्ष आणि गैरवर्तन यापासून संरक्षण आवश्यक आहे.
आर्थिक समावेश	उत्पन्नाची असुरक्षितता आणि मर्यादित सामाजिक सबंदाचे जाळे.	सामाजिक साबंदाचा अभाव सेवा प्रवेशात मोठा अडथळा ठरतो. अपंगत्व लाभ उत्पन्न सुरक्षा देण्यासाठी अपुरे आहेत.
शैक्षणिक समावेश	शैक्षणिक प्रवाहात टिकवून ठेवण्यात अपयश, शहरी-ग्रामीण विषमता.	रोजगाराच्या अनिश्चिततेमुळे दिव्यांग बालकांमध्ये शैक्षणिक गळती वाढते. महत्त्वाच्या योजना शहरी प्रशासनांमध्ये केंद्रित.

कल्याणकारी योजना आणि अंमलबजावणी: महाराष्ट्र विशेष

महाराष्ट्र राज्याने RPwD Act, 2016 च्या अनुषंगाने अनेक कल्याणकारी योजना लागू केल्या आहेत, ज्या मुख्यतः स्वयंरोजगार, शिक्षण आणि थेट अर्थसहाय्यावर केंद्रित आहेत.

१. आर्थिक स्वावलंबन योजना

महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ (MSHFDC) दिव्यांग व्यक्तींना स्वावलंबी बनवण्यासाठी विविध कर्ज योजना आणि सुविधा प्रदान करते. MSHFDC च्या योजनांमध्ये वैयक्तिक थेट कर्ज योजना, सूक्ष्म पतपुरवठा योजना, महिला समृद्धी योजना, शैक्षणिक कर्ज योजना आणि मानसिक विकलांग व्यक्तींसाठी स्वयंरोजगार योजना यांचा समावेश आहे. RPwD Act, 2016 प्रमाणे, २१ अपंगत्व प्रवर्गातील व्यक्तींना स्वयंरोजगार, लघु उद्योग आणि/किंवा कृषी आधारित व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते.

नवीन उपक्रमांतर्गत, MSHFDC ने हरित उर्जेवर चालणाऱ्या 'फिरत्या वाहनावरील दुकान (मोबाईल शॉप ऑन ई-व्हेईकल)' मोफत उपलब्ध करून देण्याची योजना सुरू केली आहे, ज्यामुळे दिव्यांग बांधवांना स्वावलंबी होण्यास मदत

होईल. याव्यतिरिक्त, जिल्हा स्तरावर '५% दिव्यांग कल्याण वैयक्तिक लाभ योजना' राबवली जाते. बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रात 'धर्मवीर आनंद दिघे दिव्यांग अर्थसहाय्य योजना' अंतर्गत ४०% ते ८०% पेक्षा जास्त दिव्यांगत्व असलेल्या व्यक्तींना वार्षिक रु. १२,००० ते रु. ३६,००० पर्यंत अर्थसहाय्य दिले जाते.

२. शैक्षणिक समावेशन उपाय

दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे शिक्षण आणि प्रशिक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य शासन उपाययोजना करते. नाशिक महानगरपालिकेने बालवर्गापासून ते पदव्युत्तर पदवी (Post Graduation), एम.फिल (MPhil) आणि पीएच.डी. (PhD) पर्यंतचे शिक्षण घेणाऱ्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी तसेच व्यवसाय, तांत्रिक आणि वैद्यकीय शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी कमाल रु. ५०,००० पर्यंत शिष्यवृत्ती आणि प्रशिक्षणासाठी आर्थिक सहाय्य दिले आहे.

राज्याच्या शिक्षण विभागाने १८ वर्षांपर्यंतच्या दिव्यांग बालकांना शाळेच्या प्रवाहात आणण्यासाठी आणि त्यांची शैक्षणिक गळती (Dropout) थांबवण्यासाठी 'मिशन झिरो ड्रॉपआऊट' सारखे महत्वाकांक्षी मिशन हाती घेतले आहे. यासोबतच, राज्य सरकार प्रति दिव्यांग विद्यार्थी रु. ३,००० प्रति वर्ष शैक्षणिक खर्च, दिव्यांग विद्यार्थिनींना रु. २०० मासिक शैक्षणिक भत्ता, मोफत गणवेश, वाचक भत्ता आणि कृत्रिम अवयव साधने प्रदान करते. तसेच, दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या पालकांना शिक्षण/प्रशिक्षणाकरीता अर्थसहाय्य मंजूर करण्याची तरतूद आहे.

व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्यांची बहुआयामी भूमिका:

दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांचे संरक्षण आणि कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. त्यांची भूमिका केवळ कल्याणकारी सेवा पुरवणे किंवा शासकीय योजनांची माहिती देणे इतकीच मर्यादित नसून, ती वकिली (Advocacy), क्षमता निर्माण (Capacity Building) आणि सामाजिक समन्वयाची (Social Coordination) आहे.

१. धोरणात्मक कायदेशीर मार्गदर्शन (वकिली) आणि संस्थात्मक समन्वय

व्यावसायिक समाजकार्यकर्ते धोरण आणि अंमलबजावणी यामधील दुवा साधतात. ते राष्ट्रीय स्तरावरील (NCPEDP - National Centre for Promotion of Employment for Disabled People) सारख्या संस्थांसोबत काम करून सरकार, कॉर्पोरेट्स आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्यात समन्वय साधतात, ज्यामुळे रोजगाराच्या हक्कांबाबत कायदेशीर मार्गदर्शन (वकिली) केले जाते आणि कामाच्या ठिकाणी समावेशनाला प्रोत्साहन मिळते.

प्रशासकीय अकार्यक्षमतेमुळे किंवा संसाधनांच्या विभाजनमुळे निर्माण होणाऱ्या अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी ते 'प्रणाली वकिली' (Systemic Advocacy) वापरतात. उदाहरणार्थ, RPwD Act, 2016 नुसार नोकरीमध्ये दिव्यांग व्यक्तींच्या 'कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन' (Suitability) केवळ वैद्यकीय प्रमाणपत्रावर आधारित नसून, कार्यात्मक मूल्यांकनावर आधारित असावे, या न्यायिक निर्देशांचे पालन व्हावे यासाठी ते प्रशासनावर दबाव आणतात.

२. समुदाय-आधारित पुनर्वसन (CBR) आणि सामाजिक नेटवर्क बळकटीकरण

सामाजिक नेटवर्क हे आर्थिक मदतीपेक्षा अधिक महत्वाचे ठरते, कारण ते मनो-सामाजिक-आर्थिक संसाधने मिळवण्यास मदत करते. म्हणूनच, समाजकार्यकर्त्यांची प्रमुख भूमिका 'कनेक्टर' आणि 'नेटवर्क फॅसिलिटेटर' म्हणून असते. ते समुदाय-आधारित पुनर्वसन कार्यक्रमांमध्ये प्रारंभिक हस्तक्षेप (Early Intervention), सामुदायिक मानसिक आरोग्य आणि बहु-शिस्त पुनर्वसनाचे समन्वय साधतात.

समाजकार्यकर्ते व्यक्ती-केंद्रित समस्या सोडवण्याच्या (Problem Solving) प्रतिमानाचा वापर करतात. ते PwD ला केवळ तात्पुरती मदत देत नाहीत, तर त्यांच्यामध्ये स्वतःच्या समस्या सोडवण्याची कौशल्ये (Self-determination) विकसित करतात. उपलब्ध आर्थिक योजना (उदा. MSHFDC कर्ज) असूनही, PwD चे कल्याण प्रामुख्याने त्यांच्या सामाजिक नेटवर्कवर अवलंबून असते, हे दर्शवते की समाजकार्यकर्त्यांचे कार्य केवळ सेवा पुरवठा (Service Delivery) करण्याऐवजी PwD ला समुदायात समाविष्ट (Inclusion in Community) करण्याची क्षमता (Capability Approach) विकसित करण्यावर केंद्रित असले पाहिजे.

३. केस मॅनेजमेंट आणि माहितीचा प्रसार

दिव्यांग व्यक्तींना, विशेषतः ग्रामीण भागात राहणाऱ्या व्यक्तींना, सरकारी योजना (उदा. MSHFDC कर्ज, शिष्यवृत्ती) आणि कायदेशीर हक्कांची माहिती नसते. समाजकार्यकर्ते 'हेल्पलाईन' आणि सामुदायिक स्तरावरील शिबिरांद्वारे ही सर्वसमावेशक माहिती पुरवतात.

केस मॅनेजमेंट (Case Management) मध्ये, ते व्यक्ती-केंद्रित दृष्टिकोन वापरतात, ज्यामुळे PwD च्या विशिष्ट गरजेनुसार योजनांचे वैयक्तिकरण (Individualization) सुनिश्चित होते. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीला शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती किंवा स्वयंरोजगारासाठी कर्ज आवश्यक आहे, हे निश्चित करून अर्ज प्रक्रियेत मदत करणे.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे, दिव्यांग व्यक्तींना अमानवीय वागणूक आणि हिंसेपासून संरक्षण मिळवण्यासाठी समाजकार्यकर्ते महत्वाचे ठरतात. ते पीडितांना पोलीस स्टेशनमध्ये तक्रारी दाखल करण्यास मदत करतात, ज्यामुळे अत्याचार, छळ, दुर्लक्ष किंवा गैरवर्तन यांसारख्या गंभीर घटनांची प्राधान्याने दखल घेतली जाते.

निष्कर्ष आणि धोरणात्मक शिफारसी :

१. मजबूत कायदेशीर चौकट, कमकुवत अंमलबजावणी: भारतीय संविधान (कलम ४१, ४६) आणि RPwD Act, 2016 यांनी दिव्यांग व्यक्तींसाठी समानता आणि समावेशनावर आधारित एक भक्कम कायदेशीर पाया तयार केला आहे. या कायद्याने शासकीय नोकऱ्यांमध्ये ४% आरक्षण आणि २१ प्रकारच्या अपंगत्वाचा समावेश करून हक्कांना व्यापकता दिली

आहे. तथापि, प्रशासकीय अकार्यक्षमता, पायाभूत मर्यादा आणि जुनाट कल्याणकारी दृष्टिकोन यामुळे कायद्याचे पूर्ण उद्दिष्ट साध्य होत नाही. २. **ग्रामीण-शहरी सेवा दरी:** देशातील बहुतांश दिव्यांग व्यक्ती (६९%) ग्रामीण भागात असूनही, सर्वात लक्षणीय आणि मोठ्या आर्थिक कल्याणकारी योजना (उदा. BMC अर्थसहाय्य) प्रामुख्याने प्रगत शहरी महानगरपालिका क्षेत्रांत केंद्रित आहेत. यामुळे सेवांच्या प्रवेशात आणि कल्याणाच्या गुणवत्तेत शहरी-ग्रामीण दरी निर्माण झाली आहे.

३. **सामाजिक नेटवर्क आणि समाजकार्याचे निर्णायक महत्त्व:** केवळ आर्थिक सहाय्य नव्हे, तर 'सामाजिक नेटवर्क' आणि 'सेवा सुलभता' या दोन घटकांचा दिव्यांग व्यक्तींच्या कल्याणावर थेट आणि महत्त्वाचा परिणाम होतो. त्यामुळे, धोरणात्मक स्तरावर कायदे आणि योजनांचे नागरिकांभिमुख उपक्रमांमध्ये रूपांतर करण्यासाठी आणि व्यक्तींमध्ये क्षमता विकसित करण्यासाठी व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका अपरिहार्य आहे.

धोरणात्मक शिफारसी :

१. **प्रशासकीय दृष्टिकोन परिवर्तन:** सर्व शासकीय आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील कर्मचाऱ्यांसाठी RPwD Act, 2016 वरील अनिवार्य प्रशिक्षण आणि संवेदनशीलता कार्यक्रम आयोजित करणे आवश्यक आहे. हे प्रशिक्षण प्रशासकीय स्तरावरील 'कल्याणकारी' दृष्टिकोन हक्क-आधारित आणि कार्यात्मक दृष्टिकोनात रूपांतरित करण्यास मदत करेल.

२. **ग्रामीण कल्याण निधीचे केंद्रीकरण आणि बळकटीकरण:** जिल्हा परिषदा आणि ग्रामपंचायतींच्या स्तरावर ५% कल्याण निधीचा प्रभावी वापर सुनिश्चित करण्यासाठी, व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्यांची नियुक्ती करणे आणि MSHFDC कर्ज योजना ग्रामीण स्तरावर अधिक सुलभ करणे आवश्यक आहे. स्थानिक प्रशासनांनी शहरी प्रशासनांप्रमाणे ग्रामीण भागातील दिव्यांगांसाठी थेट अर्थसहाय्य आणि शिष्यवृत्ती योजना मोठ्या प्रमाणात लागू कराव्यात.

३. **सामाजिक नेटवर्क आणि CBR मध्ये गुंतवणूक:** सामाजिक नेटवर्क आणि मानसिक आरोग्याच्या महत्त्वामुळे, समुदाय-आधारित पुनर्वसन (CBR) कार्यक्रमांना केंद्रस्थानी ठेवून, सामाजिक एकीकरणासाठी निधी वाढवावा. सेल्फ-हेल्प ग्रुप्स (SHGs) आणि समुदाय संस्थांना प्रोत्साहन देऊन सामाजिक जाळे मजबूत करावे.

४. **रोजगार आणि शैक्षणिक प्रक्रियेत सुधारणा:** नोकरीतील कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन केवळ वैद्यकीय प्रमाणपत्राऐवजी कार्यात्मक मूल्यांकनावर आधारित असावे, यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करावीत. तसेच, 'मिशन झिरो ड्रॉपआऊट' मध्ये १८ वर्षांवरील PwD चा समावेश अधिक प्रभावीपणे करून शैक्षणिक हक्कांची पूर्तता सुनिश्चित करावी.

संदर्भ सूची (References)

1. जाधव, तुकाराम आणि शिरापुरकर महेश (२०१५). मानवी हक्क. पुणे : द यनिक अॅकडमी प्रकाशन.
2. कोळंबे, रंजन (२०१९). भारतीय राज्यघटना आणि प्रशासन. पुणे : भगीरथ प्रकाशन.
3. तुंगार, वा. ना. (२०१८). अपंगांच्या हक्क विषयीचा कायदा. पुणे : मायमिरर पब्लिशिंग हाऊस प्रा. लि.
4. ई-स्पर्श, दिव्यांग विभाग, महाराष्ट्र शासन.
5. Development Pathways. (2021). *India disability benefits and social protection*.
6. Drishti IAS. (n.d.). *Directive Principles of State Policy (DPSP)*.
7. National Institute for the Empowerment of the Persons with Visual Disabilities (NIEPVD). (2025). *The Rights of Persons with Disabilities (RPwD) Act, 2016*.
8. Nashik Municipal Corporation (NMC). *Divyanganasathi Vividh Kalyan Kari Yojana*.
9. NCBI PMC. (2023). People with disabilities, service accessibility, social networks, and well-being. *Journal of Public Mental Health*.
10. NDFDC. (2021). *Persons with Disabilities (Divyangjan) in India – A Statistical Profile 2021 (Citing Census 2011)*.
11. WWW.socialjustice.gov.in
12. cdnbbsr.s3waas.gov.in
13. Disability Rehabilitation Best Practices in Social Work